

ÇAVUŞTEPE YUKARI KALE VE TOPRAKKALE 1976 DÖNEMİ KAZILARI

Afif ERZEN

Çavuştepe yukarı kale ve Toprakkale'de başladığımız yeni kazılar, bundan böyle «*Anadolu Araştırmaları Dergisi*»nde yıllık raporlar halinde yayınlanacaktır. Böylece her iki yeni kazıya ait sonuçları toplu halde sunabilme olanağımız doğmaktadır.

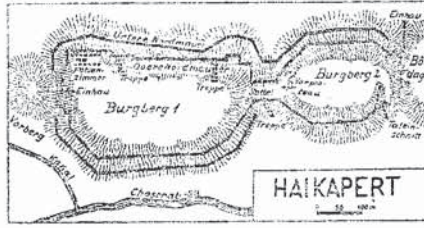
1976 Çavuştepe yukarı kale ve Toprakkale kazıları Türk Tarih Kurumu, Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları Merkezi ile Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'nun yardım ve destekleriyle yürütülmüştür.

Her iki kazıda bilim kurulumuz, başkanlığım altında Prof. Dr. Adnan Pekman, Dr. Ali M. Dinçol, Dr. Mehmet Özsait, Dr. Veli Sevin, doktorant Oktay Belli, konservatör-arkeolog Sait Başaran, doktorant İsmail Kaygusuz, Eski Ön Asya Dilleri ve Kültürleri kürsüsü öğrencilerinden Osman Erkurt ve bakanlık temsilcisi filolog Ersin Kavaklı'dan kuruluydu.

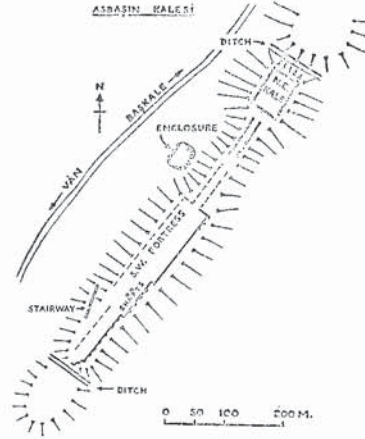
ÇAVUŞTEPE YUKARI KALE

Çavuştepe kalesi Bol Dağı silsilesinin ova düzeyinden biri 90, öteki ise 110 m yüksekliğindeki kalker iki kayalık tepesi üzerinde kurulmuştur (Lev. I/1-2; Res. 1-3). Hafif bir boyun ve tahkimli bir yolla birbirine bağlanan bu iki tepeden batı taraftakine *Aşağı Kale*, daha yüksekte kurulu bulunan doğudakine ise tarafımızdan *Yukarı Kale* adı verilmiştir¹ (Lev. I/3; II; III/1).

1 Yukarı Kale'yi Lehmann-Haupt (*Armenien einst und jetzt* II/1, 61) Burgberg 2, C.A. Burney (*AS* 7, 1957, 46) ise *North-East Kale* adlarıyla tanımlamışlardır.

Res. 1 Lehmann-Haupt'a göre Çavuştepe kalesinin planı.

Res. 2 C.A. Burney'e göre Çavuştepe kalesinin planı.

1961 yılından bu yana on beş dönemdir sürdürülen Çavuştepe kazıları daha çok aşağı kale üzerinde yoğunlaştırılmıştı. 1961 yılındaki ilk dönem kazılarında küçük çapta bazı çalışmalar yapmış olduğumuz yukarı kale², 1976 kazı döneminde esaslı bir şekilde ele alınmış ve geniş çaplı kazı çalışmalarına sahne olmuştur.

Yukarı kale aynen aşağı kalede olduğu gibi, Bol Dağı'nın doğu masifinden 14.00 m genişliğinde muazzam bir kaya hendeğiyle ayrılmıştır (Res. 3). Çevresi çepeçevre surlarla tahkimli olan yukarı kalenin güney kısmında çifte sur bedeni ve kademeli teras duvarlarını, kazıya başlamadan önce de açık olarak görmek mümkündü. Yukarı kale batı surunun ön kısmında ve yaklaşık olarak surdan 5.00 - 6.00 m daha aşağı seviyede, aşağı kaleye dönük olarak, anakayanın düzeltilmesiyle oluşturulmuş genişçe bir platform görülmektedir (Lev. I/3; Res. 1-3). Biz Çavuştepe'deki ilk araştırmalarımız sırasında³ bu platformun, Van Kale'sinin kuzey-doğu yamaçları üzerinde yer alan Sarduri II'ye (M.Ö. 764-735) ait açık hava

2 TAD 11/2, 1961 (1962), 30 vd.

3 Aynı eser, 30.

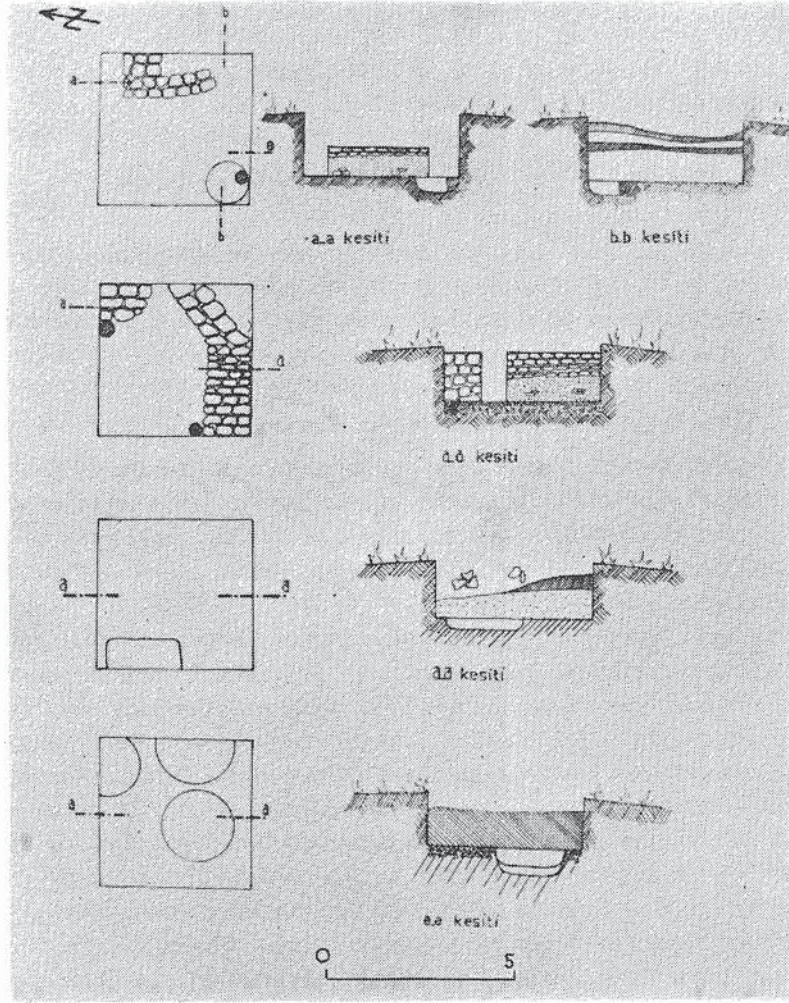
tapınağına benzediğini belirtmiştik, ancak kazılar bu görüşümüzü doğrulamamıştır.

Yukarı kale surları içinde, yüzeyde, basit moloz ve Urartu çağı devşirme malzemelerinden oluşturulmuş taş temelli yapılara ait sık bir yerleşmenin izleri görülmekteydi. Uçkale önünde saptadığımız Ortaçağ nekropolünün, bu yerleşmenin sakinlerine ait olması kuvvetle muhtemeldir⁴.

1976 döneminde ilk önce, yukarı kalenin yüzeyinde izleri görülebilen bir kültür katının araştırılması işine girişildi. Kalenin kuzeydoğu köşesinden itibaren batıya ve güneye doğru birbirlerinden 4.00 m ara ile, 4.00 X 4.00 m boyutlarında açtığımız yedi adet sondaj çukuru ile bu mimarî hakkında yeterli bilgiler edinilmiştir (Lev. III/2; Res. 8).

Hemen, hemen tüm sondaj çukurlarında 0.10-0.15 m derinlikten itibaren ağır bir yangına ait kül ve kömür tabakasına rastlanılır. Yapıların temelleri Urartu çağı zemininden 0.50 m yukarıda başlamaktadır; gayet kaba ve özensiz işçilikteki temellerin kalınlıkları ortalama 1.00 m'dir (Lev. IV/1-4; Res. 4). Basit moloz taş ve Urartu çağı mimarlık eserlerinden alınan devşirme malzemelerle inşa edilen duvarlarda, taşlar arasında birleştirici madde olarak çamur kullanılmıştır (Lev. IV/4). Tüm yerleşme alanında kerpiç kullanıldığına işaret eden en ufak bir ize rastlanılmamıştır. Yapıların planları hakkında henüz fazla bir bilgiye sahip değiliz. Ancak bazılarının zeminleri saltaşı levhalarla kaplanmıştır. Mekânlarda yuvarlak planlı tandırlar ve ocakların yanında, çok sayıda çöp çukurlarının varlığı saptanmıştır (Res. 4). Bu evlerden, Urartu çağı kare planlı tapınak *cella*'sı içine oturtulmuş bulunan bir tanesi dikkat çekicidir. Tapınağın doğuya bakan kapısının büyük Urartu kalker blokları ve moloz taşlarla kapatılması sonucunda meydana getirilmiş olan bu mekânın girişine ait en küçük bir iz yoktur (Lev. V/1-2). Çünkü, mekânın kuzey, güney ve batı duvarlarını Urartu çağı tapınak *cella*'sının kalın duvarları meydana getirmektedir; tapınağın kapısı ise 1.00 m kalınlığında sağlam bir duvarla tamamen örülmüştür (Res. 9). Bu duruma bakarak, mekânlara girişin çatıda bira-

4 *Bulleten* 155, 1975, 558; 160, 1976, 710; TAD 23-2, 1976, 45.

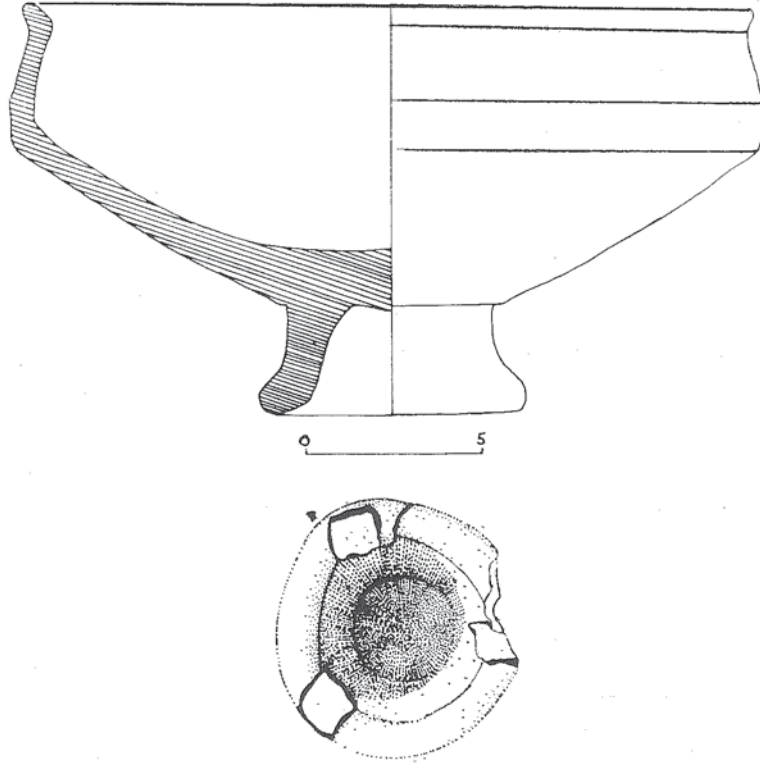

Res. 4 Yukarı kale açmalarının pîan ve kesitleri.

kılmış bir açıklıktan yapılmış olabileceğini düşünüyoruz. Öteki yapılarla kıyasla duvarları özenli şekilde sıva ve bunun üzerine kireç ile badana edilmiş olan, içinde bir tandır, dibek taşı olarak kullanılmış olması mümkün Urartu çağı söve blok'unun yer aldığı bu mekânın zeminini sıkıştırılmış toprak meydana getirir (Lev. V/3).

Anlaşılacağı üzere, çatılarına değin taşla örülmüş duvarlara sahip bulunan bu yapılar topluluğu, basit bir köy kültürünü yansıtmaktadır. Burada yapılan kazılarda elde edilen çok sayıda sırlı keramik parçası, yapıların tarihlenmesi konusunda en önemli belgeleri meydana getirirler.

Çavuştepe yukarı kalenin sırlı çanak-çömleğinde hakim tür, genellikle yeşil ya da sarı «sgraffito» yapıtlardır. Kap şekilleri arasında ise en çok ayaklı tabak ya da derin kâselerle karşılaşılır. Kapların pek çoğunda dik ağız kenarları ile gövde arasında keskin bir hat görmek mümkündür (Lev. VI/2-4, 7-8; Res. 5; 6/1; 6/2; 6/3; 6/4; 6/7). Kilin kalitesi genellikle incedir ve hafif kum katkılıdır. Çavuştepe sırlı kapları tek renkli ya da çok renkli olmak üzere iki

Res. 5 Ortaçağ'a ait sırlı ayaklı tabağın kesiti (üstte) ve dip kısmındaki çömlek fırın desteklerinin görünüşü (altta).

türlüdür. Tek renklilerde en çok yeşil sıra rastlanır. Gerek tek renkli, gerekse çok renkli kaplarda, yeşil tüm nüans dereceleriyle, en çok kullanılan sırdır. Bunun yanında sarı renkte sırlı kaplar da azımsanmayacak kadar yer tutmaktadır (Lev. VI/3-6). Kâselerin tümünün iç yüzlerinde siyah ya da zeytunî yeşil renkte yatay sgraffito bantlar vardır. Daha çok kapların ağız kenarlarının ve karın keskinliğinin üstünde yer alan bu bantların (Lev. VI/2-3, 5-8), ender olarak karın keskinliğinin altında da devam ettiği görülür (Lev. VI/4). Çok renkli olan kapların karın keskinliğinin alt kısımları çeşitli motiflerle süslenmiştir (Lev. VI/1-6, 8). Çavuştepe sırlı kaplarının dış yüzleri genellikle hamurunun renginde bırakılmıştır. Ancak bazı örneklerde sırnın ve sgraffito bezemenin ağız kenarından karın keskinliğine ya da ayak kısmına değin devam ettiği de görülür (Lev. VI/8). Sgraffito tekniğinde bezemeli kâse ve ayaklı tabakaların bir kısmının üzerinde ise üç ayaklı çömlek fırını desteklerinin izlerine rastlanır (Res. 5).

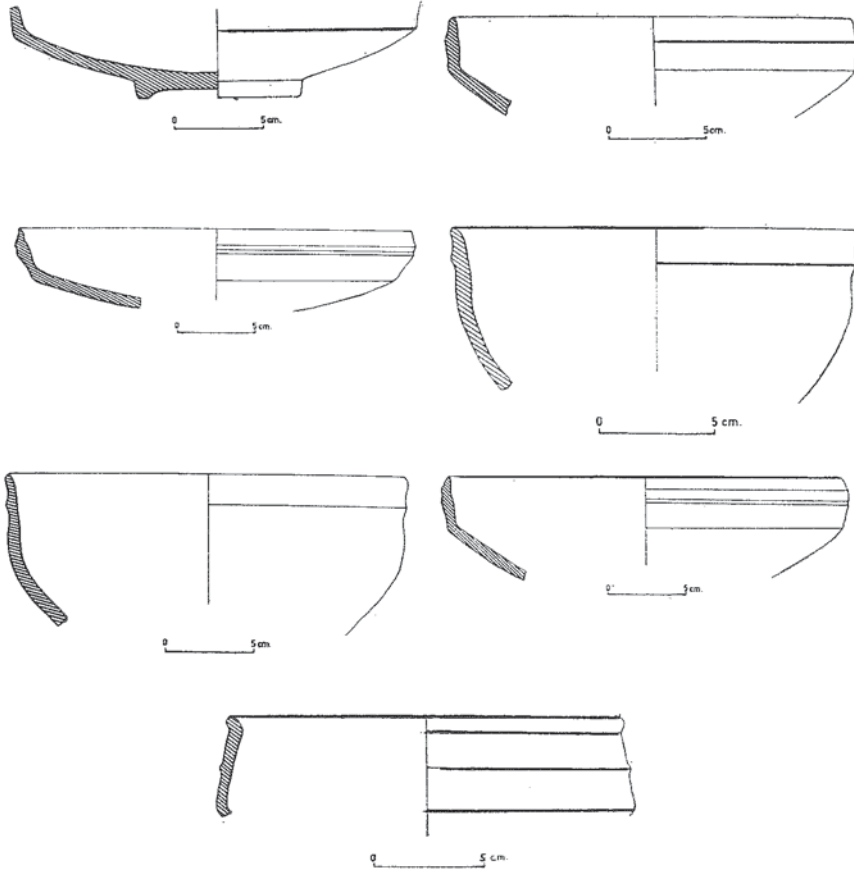
Çavuştepe yukarı kale sırlı çanak-çömleğinde hakim tür olarak görülen sgraffito bezemeli yapıtlar, Türkiye ve Kuzey-batı İran'daki birçok başka Ortaçağ yerleşmelerinde de yaygın olarak bulunmaktadır⁵. Bu sırlı kapların benzerlerinin ele geçirildiği Eski Kâhta, El Mina ve Keban bölgesi höyüklerinin, bu yapıtları kapsayan tabakaları 13. yüzyıla tarihlendirilmektedir⁶. Aynı şekilde, Bastam sgraffito sırlı kapları da 12. - 14. yüzyıl arasına yerleştirilmiştir⁷. Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere, Çavuştepe yukarı kale yerleşmesini 13. yüzyıl civarında bir tarihe yerleştirmek hatalı olmaz.

Yukarı kalenin orta kısmında kare planlı bir Urartu tapınak *cella*'sının bulunması 1976 döneminin en ilginç sonuçlarından biridir (Res. 7-8). Urartu'da Altıntepe, Kayalidere, Patnos, Toprakkale,

5 Bk. M.N. van Loon ve G. Buccelati, *Keban 1968*, şek. 12; U. Esin, *aynı eser*, 151, lev. 3/1; D. French, *Keban 1971*, 27, lev. 49/1; C. Strauss, *AMI N.F.* 5, 1972, lev. 22-23; R. ve E. Naumann, *Takht-ı Suleiman* (München 1976), lev. 4.

6 D. French, *Keban 1971*, 27, not 2'de verilen eserler; M.N. van Loon ve G. Buccelati, *Keban 1968*, 86; D. French, *Keban 1968*, 55; M.N. van Loon, *Keban 1969*, 56.

7 C. Strauss, *AMI N.F.* 5, 1972, 110; ayrıca bk. R. ve E. Naumann, *Takht-ı Suleiman*, 32 vd.

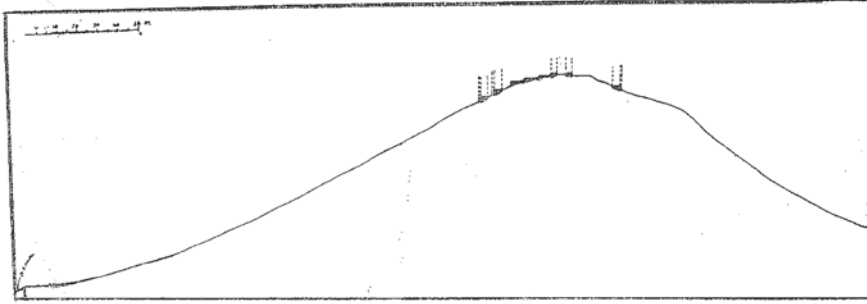

Res. 6 Ortaçağ'a ait sırlı keramik parçaları.

Çavuştepe aşağı kale ve Bastam'da kazılarla ortaya çıkarılan *cella*'lara, böylelikle bir yenisi daha eklenmiş olmaktadır⁸.

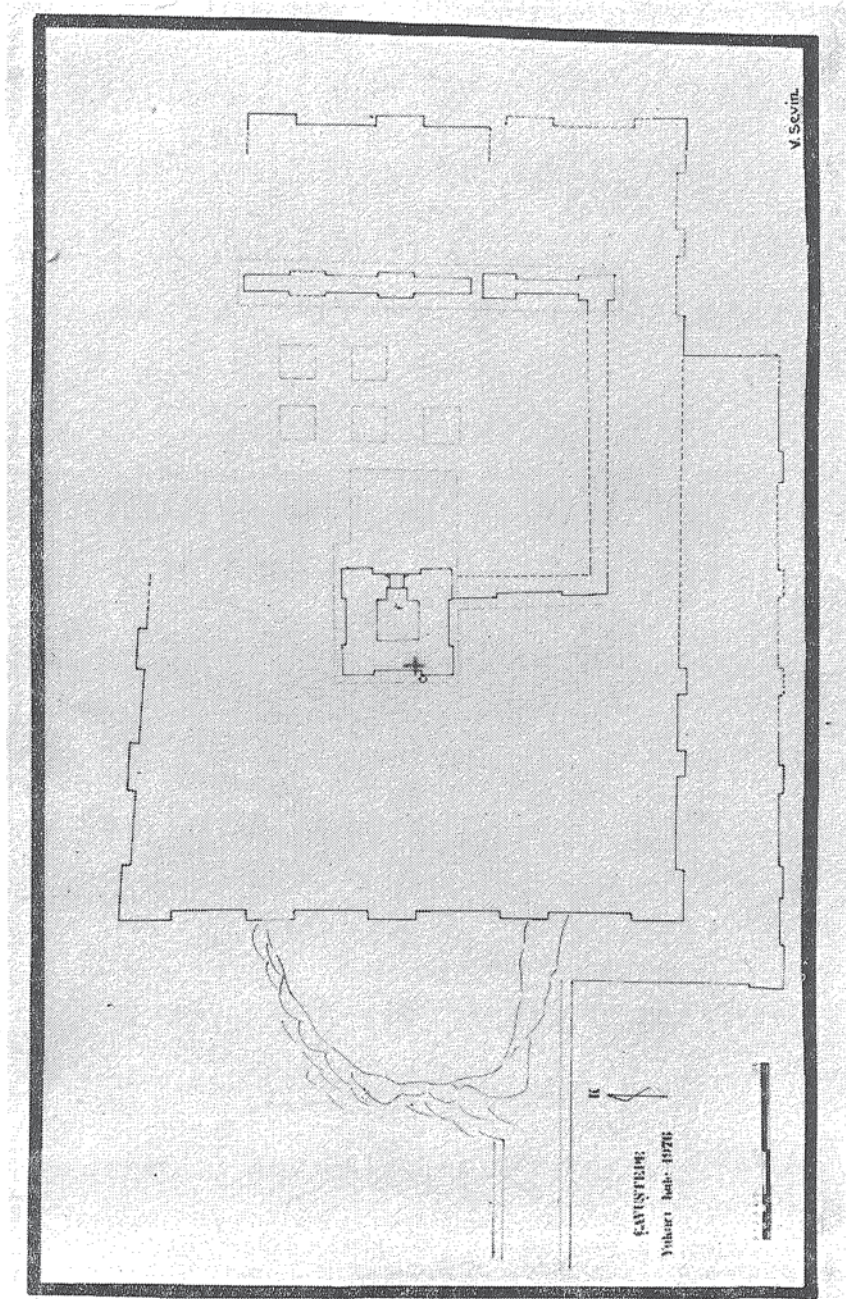
8 Bk. D. Stronach, *JNES* 26, 1967, 279; R. Naumann, *İstMitt* 18, 1968, 55; T. Tarhan ve V. Sevin, *Belleten* 155, 1975, 389 vdd.; ayrıca W. Kleiss 1973'te, Kuzey-batı İran'da yaptığı araştırmalarda İran-SSCB sınırında, Aras ırmağı kıyısındaki Werachram'da böyle bir kare *cella*'nın varlığını yüzeyden saptamıştır: *AMI N.F.* 7, 1974, res. 4, 11.

Dıştan 12.50 X 12.50 m, içten ise 4.50 X 4.50 m boyutlarındaki yapının duvar kalınlıkları 3.50 m'dir (Lev. VII/1-2; Res. 9). Dört

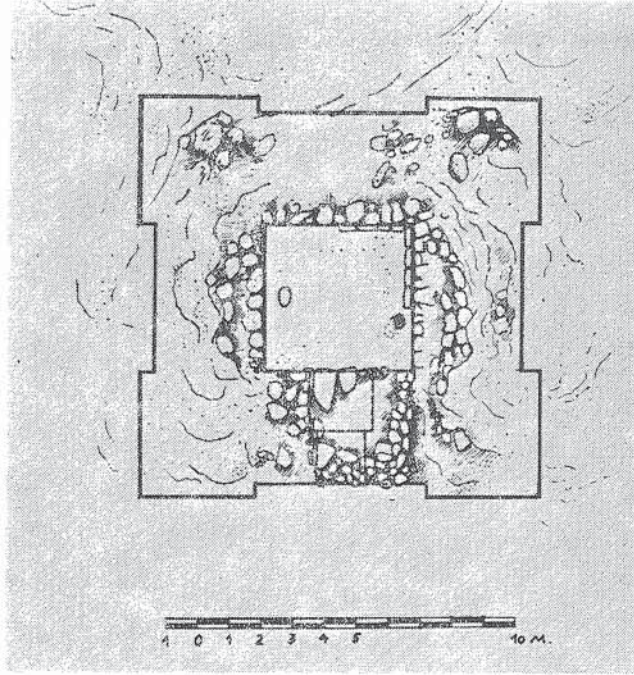

Res. 7 Yukarı kalenin kuzey-güney kesiti

köşesinde 0.50 m'lik kulevarî çıkıntılara sahip bulunan *cella*'nın iç boyutları, aynen aşağı kaledeki *İrmuşi* tapınağına benzer; dış boyutlar yönünden ise aşağı kale tapınağından (10.00 X 10.00 m) 2.50 m daha büyüktür (Lev. VII/3). Her iki tapınağın cepheleri doğuya dönüktür. Çevre duvarları içte ve dışta özenli işçilikteki kireç taşı bloklardan meydana getirilmiştir. Gerek iç ve gerekse dış yüzde kullanılmış olan blokların işçiliği aşağı kale *cella*'sındaki işçilikten farklıdır (Lev. VIII/1-3). Güneye doğru meyilli bir alana kurulmuş bulunan bu yapının iç yüzünde, ortalama 0.50 m yüksekliğinde iki blok, *cella*'nın taş temel kısmını meydana getirir (Lev. VIII/1-2). Bunun üzerinde ise kerpiç kısımla bağlantıyı sağlayan ince kumtaşı bloklardan meydana gelen taş hatıllar yer almaktadır. Yapının kerpiç kısmına ya da iç dekorasyonuna ait en küçük bir iz yoktur. Ancak, *cella*'nın içi, aşağı kalede olduğu gibi, zemin seviyesine değin sıva ve fresko ile kaplanmamış, sıva ve eğer varsa duvar dekorasyonu bu taş temel üzerinde yükselen kerpiç duvarlar üzerine uygulanmıştır. *Cella*'nın zemini de aşağı kaledekinden farklıdır. Ortaçağ yapıları tarafından çok fazla şekilde tahrip edilmiş olmakla birlikte, zeminin sıkıştırılmış toprak üzerine yerleştirilen 60 X 35 X 16 cm boyutlarında, prizma şeklinde tortul kalker bloklarla kaplanmış olduğu anlaşılmaktadır ki, bu zemin kaplama tekniğinin tapınak *cella*'larında da kullanılmış olmasına ilk kez yukarı kale tapınağında

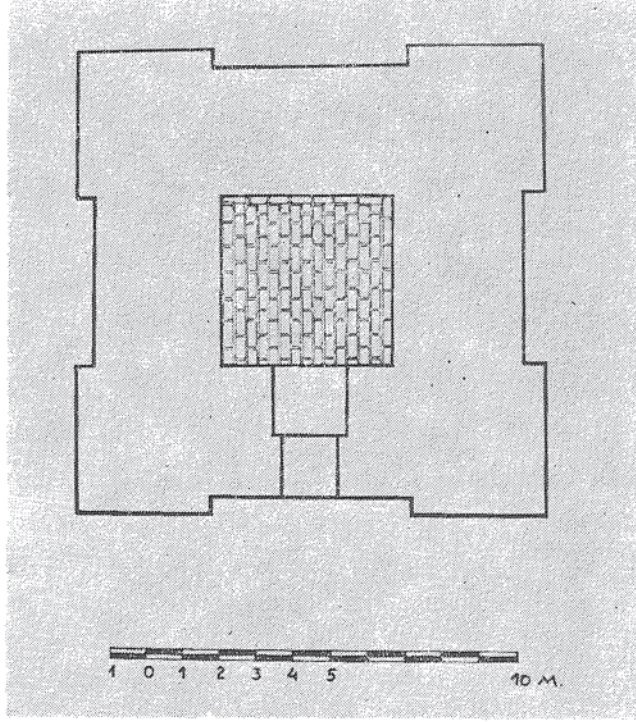
Res. 8 Yukarı kalenin planı.

Res. 9 Yukarı kale tapınak cella'sı ve Ortaçağ tadilatı.

rastlanılmaktadır (Lev. VII/1; VIII/1; Res. 10)⁹. Tapınak *cella*'sının kapı geçidi (Lev. IX/1; Res. 9) ve özellikle cephede yer alan bazalt kısım çok fazla tahrip edilmiştir (Lev. VII/1; Res. 11). Öyle ki cephede tek bir bazalt blok halinde ele geçmemiştir. Bununla beraber, bazalt blokların üzerinde yükseldiği kalker taşı temeller henüz yerinde olduğundan, yapının planı ve cephe mimarisinde kullanılmış olan yapı malzemesi konusunda en küçük bir şüpheye yer yoktur. Nitekim, yukarı kaledeki kazılar sırasında elde edilen ve sayısı yüzleri bulan irili-ufaklı bazalt parçaları, tapınak cephesinin yüksek bazalt taş işçiliği konusunda tam bir açıklık sağlamıştır. Bu işçilik diğer kalker blok işçiliğiyle beraber, aşağı kale *cella*'sı bazalt bloklarından aşağı bir düzeyde değildir.

⁹ Aşağı kale tapınak *cella*'sının ön kısmındaki geniş avlu aynı cinste tortul kalker bloklarla kaplanmıştır.

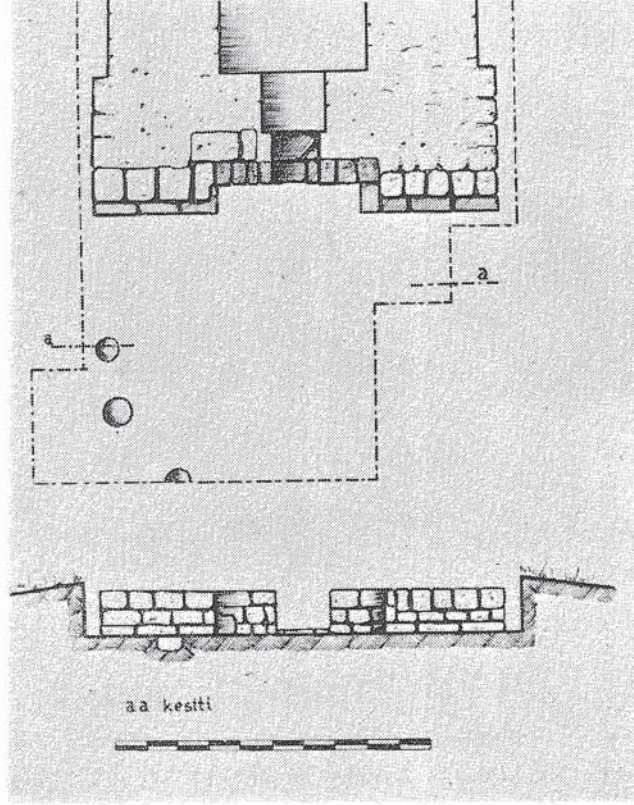

Res. 10 Yukarı kale tapınak cella'sı Urartu çağı temel planı.

Tapınağın doğuya bakan cephesi önünde geniş bir avlu kısmının yer aldığını daha şimdiden söyleyebilecek durumdayız. Yer yer anakayanın düzeltilmesi ve yer yer de kil ile sıkıştırılmış çakıl ve kaba mıcırdan meydana getirilmiş bulunan bu geniş avlunun boyutları konusunda henüz tam bir fikir ileri sürebilecek durumda değiliz (Res. 11). Ancak, *cella*'nın cephesinden 15.50 m doğuda yer alan 1.00 m kalnlığında ve kuzey-güney yönlerinde devam eden uzun bir duvarın, avlunun doğu sınırını meydana getirmiş olduğunu tahmin etmekteyiz (Res. 8). İç ve dış yüzde simetrik çıkıntılara sahip olan bu duvarın mimarisi de gayet ilginçtir; arkasında dolgu kısmı bulunmayan ve düz alanlarda uygulanan bu tipteki duvar mimarisinin benzerlerine Patnos/Aznarurtepe aşağı şehir¹⁰, Hasanlu IV¹¹ (M.Ö.

10 C.A. Burney ve G.R.J. Lawson, *AS* 10, 1960, 193'teki şekil.

11 R.H. Dyson, *JNES* 24, 1965, res. 3.

Res. 11 Yukarı kale tapınak cella'sı cephe durum planı ve kuzey-güney kesiti.

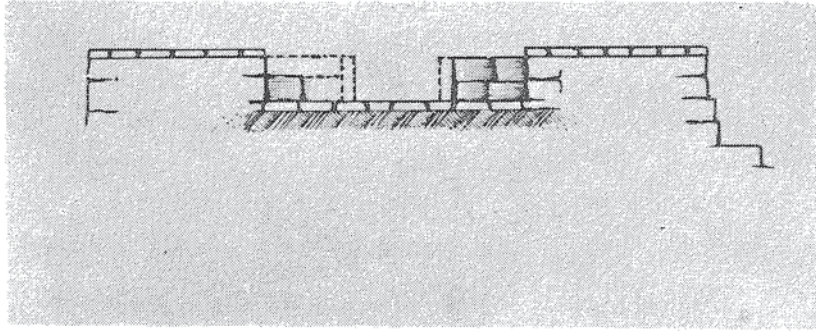
1000 - 800) ve Werachram'da¹² rastlanılmıştır¹³. Güney bölümünde 0.80 m'lik bir açıklığa sahip olduğu görülen bu duvarın (Res. 8) tapınak avlusuyla olan ilişkisini gelecek yıllardaki çalışmalarımızla aydınlığa kavuşturacağız.

Cella'nın arka yüzünde ve güney-batı rizalitinin kuzey köşesine bitişik olarak meydana çıkarılan 1.00 m çapındaki sütun kaidesi (Res. 8), yukarı kale tapınağının etrafında bir galerinin var olabileceğine işaret etmektedir. Ancak, böyle bir galeri gerçekten var-

12 W. Kleisse, *AMI N.F.* 7, 1974, res. 4.

13 Ayrıca bk. W. Kleiss, *Urartu* (München 1976), res. 19.

sa, bunun yalnızca batı, kuzey ve doğu kesimde yer almış olması gerekir. Çünkü *cella*'nın güney tarafı, güneye doğru bir hayli meyillidir (Lev. IX/2). Bu nedenle, aynen aşağı kale tapınağı kuzey duvarında olduğu gibi (Lev. IX/3), *cella*'nın güney duvarının yüksekliği, yaklaşık olarak 2.00 m'yi bulmakta ve dört taş sırasından meydana gelmektedir (Lev. IX/2; Res. 12).

Res. 12 Tapınak *cella*'sının kuzey-güney kesiti.

Yukarı kalede saptanmış olan bu tapınak plan yönünden bilinen örneklere bir yenilik getirmemekle birlikte, pozisyon bakımından ele alınırsa eşsizdir. Yukarı kalenin orta kısmında yer alan *cella*, önündeki geniş avlu ile birlikte, kalenin hemen hemen dörtte üçünü kaplamaktadır (Res. 7-8). Batı ve kuzey tarafında da bir galerinin varlığı düşünülecek olursa, bu kompleksin tüm yukarı kaleyi kaplamış olduğu anlaşılır. Böylece, tümüyle tapınak ve kompleksine tahsis edilmiş bir *kutsal kale* ile karşı karşıya gelmiş bulunmaktayız. Tanrı adına inşa edilmiş ve tümüyle o tanrıya ait dinsel yapılarla kaplanmış bir kale düşüncesinin varlığına Urartu uygarlığında ilk kez Çavuştepe yukarı kalede rastlanılmış olmaktadır. Bu nedenle keşfin önemi çok büyüktür. Çavuştepe kalesinin Urartu krallığınca taşıdığı önemi göstermesi yönünden de ayrı bir özellik taşımaktadır.

Tapınağın tarihlenmesine ve hangi tanrıya adandığının saptanmasına yarayacak ve doğrudan doğruya yukarı kalede bulunmuş yazılı bir belgeye şimdilik sahip değiliz. Ancak, aşağı kaledeki *İrmuşi su-si*'sinin cephesindeki yazıtta, Argıştı oğlu Sardur'un (Sar-

duri II) Çavuştepe'de tanrı Haldi'ye bir *É. BĀR* yaptırttığından söz edilmektedir. Yukarı kaledeki yeni tapınağın, Sarduri II'nin sözünü ettiği *É. BĀR* = tanrı evi¹⁴ olması çok muhtemeldir.

Yukarı kale yerleşme alanı içinde yapılan 1976 dönemi kazıları sırasında Urartu çağına ait hiç bir küçük buluntuya ve hatta keramik parçalarına rastlanılmamıştır.

TOPRAKKALE

1879 yılında Captain Emilius Clayton ile Dr. Raynolds'un başlattıkları ilk resmî kazıyı izleyen H. Rassam (1880), C.F. Lehmann-Haupt - W. Belck (1898-1899), I.A. Orbeli (1911-1912), N.Y. Marr (1916), K. Lake (1938) ve nihayet 1959-1961 yılları arasında bizim başkanlığımız altında yürütülen kazılardan bugüne değin geçen uzun zaman içerisinde, Toprakkale'de ne yazık ki Haldi tapınağı dışında, yeni bir mimarlık anıtını ayrıntılarıyla saptamak mümkün olmaması ve Urartu uygarlığının bu önemli kentinin mimarisi sorununa bilimsel yönden eğilmemisti¹⁵.

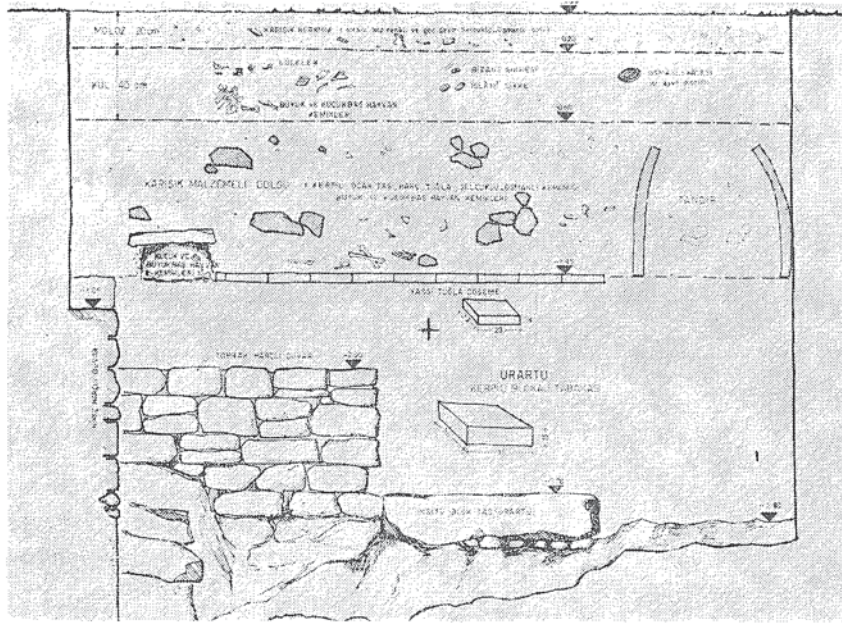
Bu eksikliği mümkün olan en kısa zamanda kapatmak amacıyla 1976 yazında Toprakkale'de yeni bir kazıya girişmek üzere hazırlık çalışmalarına başladık. Aslında bu çalışmalarımız 1972 yılına değin geri gitmektedir. Çünkü son yıllarda sayıları artan kazı ve yüzey araştırmaları sonucunda pek çok yeni Urartu kale ve yerleşme yerinin saptandığı bilinmekle birlikte¹⁶, krallığın iki büyük başkenti hakkındaki bilgilerimiz çok yetersizdiler. Bu nedenle ilk kez Van Kale'sinde çalışmalara başlayarak, düzenli ve geniş çaplı

14 Bk. G.A. Melikişvili, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi* (Moskova 1960), 39.

15 Bütün bu kazılar için bk. H. Rassam, *Ashur and the Land of Nimrod* (New York 1897), 377 vd.; C.F. Lehmann ve W. Belck, *Verhand. der Berl. Gesellsch. für Anthropol. Ethnol. und Urgesch.*, Berlin 1898, 127, 522, 568; C.F. Lehmann-Haupt, *Materialien*, 65-124; aynı yazar, *Armenien* I; II/1; II/2; I.A. Orbeli, *Izvestiya Akademii nauk*, St. Petersburg 1912, 922; F. Schachermeyr, *Reallexikon d. Vorgeschichte* 13, 1929, 492 vd.; R.D. Barnett, *Iraq* 12, 1950, 1-51; A. Erzen — E. Bilgiç — Y. Boysal — B. Ögün, *TAD* 10/2, 1960 (1961), 5 vdd.; A. Erzen, *Arch Anz* 1962, 383 vd.; Türk Tarih Kongresi 6, 1967, 53 vdd.; B. Ögün, *Kurze Geschichte der Ausgrabungen in Van und die Türkischen Versuchsgrabungen auf dem Toprakkale 1959*, ZDGM 111, 1961, 254 vdd.

16 Bk. W. Kleiss ve Hauptmann, *Topographische Karte von Urartu*, AMI, Ergänzungsband 3, Berlin 1976.

bir kazı için denemelerde bulunduk¹⁷. Ancak, Van sitadelinin Urartu çağından sonra günümüze değin esaslı bir yerleşmeye sahne olması yüzünden, bu çalışmalarımızda ne yazık ki olumlu sonuçlara varılamamıştır (Res. 13-14).

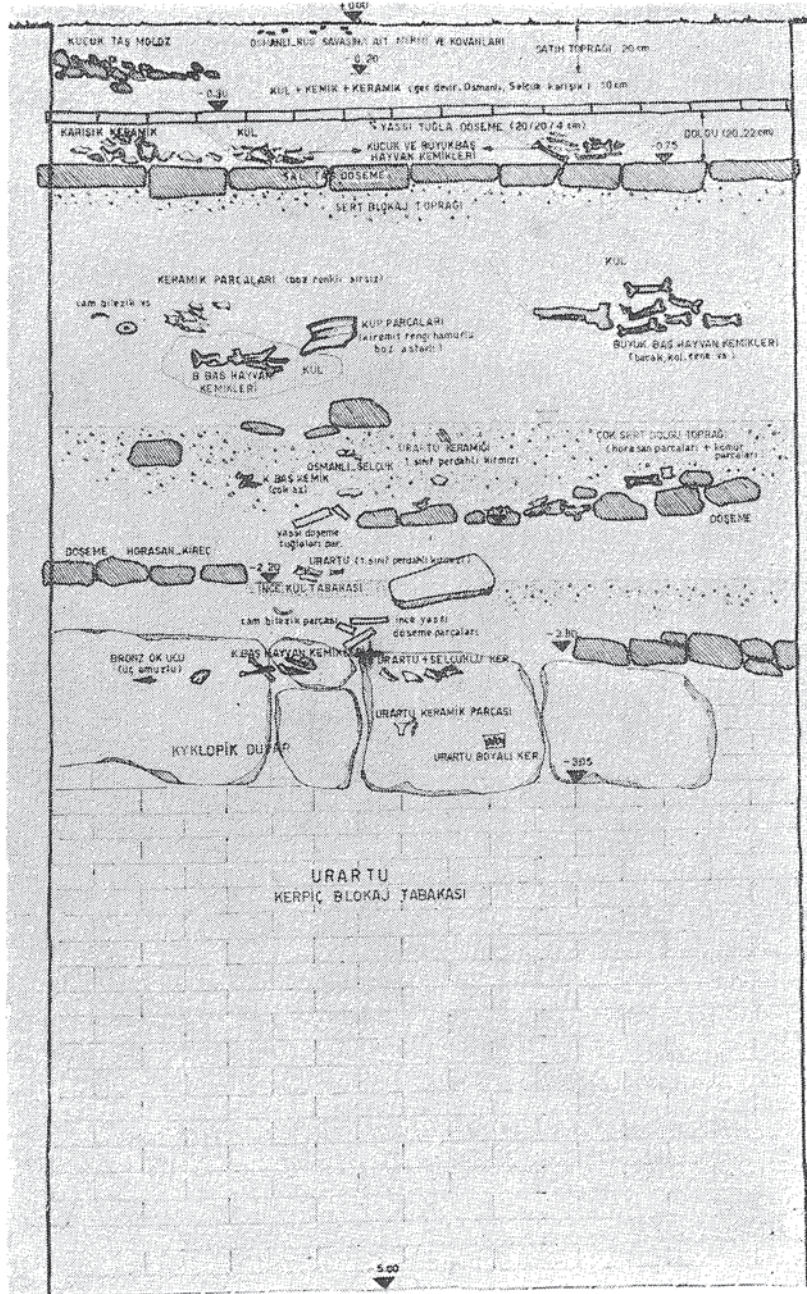

Res. 13 Van kalesi sitadel açmalarından kesit.

Van kalesi sondajlarından olumlu sonuçlar alınamamasına karşılık, Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün maddî desteğiyle, Türk teknisyenleri tarafından, yönetimimiz altında, kalenin yersel fotogrametrik yöntemle bir topografik planının çıkarılması, bu çalışmaların en olumlu sonucunu meydana getirmiştir.

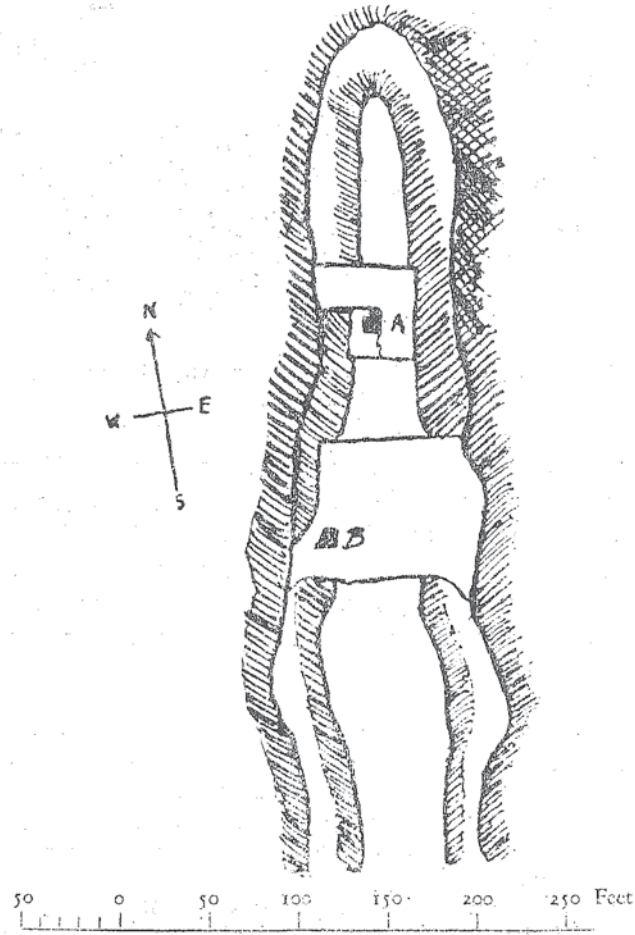
Van Kalesi (antik *Tuşpa*) çalışmalarımızı tamamladıktan sonra, bu kez krallığın ikinci başkenti Toprakkale'de (antik *Ruşahinili*)

17 A. Erzen, *Belleten* 151, 1974, 549; *TAD* 23-2, 1976, 49; *Belleten* 155, 1975, 561 vd.; 160, 1976, 714 vd.

Res. 14 Van kalesi sitadeli açmalarından kesit.

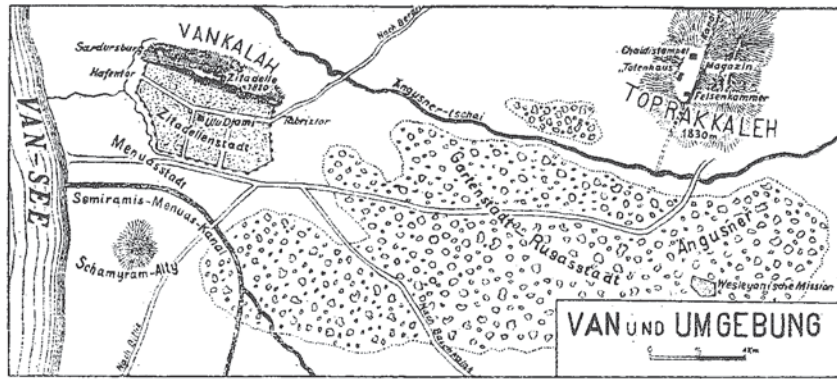
aynı şekilde bir ön çalışmaya başlamaya karar verdik. 1976 yılındaki Toprakkale çalışmalarında ilk hedefimiz kalenin sıhhatli bir planını elde etmeğe yönelikti. Çünkü, Urartu uygarlığını tanıtmamıza imkân sağlayan bu görkemli harabenin Captain Emilius Clayton (Res. 15) ve Lehmann-Haupt tarafından yapılmış olan (Res. 16) eski krokileri, kale hakkında bilgi vermektten bir hayli uzaktılar. Toprakkale'de başlattığımız yeni topografya çalışmaları

Res. 15 Toprakkale'nin Clayton tarafından yapılmış sematik planı.

Harita Mühendisi sayın Selâhattin Özülker'in üstün gayreti sayesinde, kısa zamanda tamamlanarak, Urartu krallığının iki başkentine ait topografik planlar —geç de olsa— böylece ortaya çıkmış oldu (Res. 17)¹⁸.

Toprakkale, bugün giderek gelişen Van kentinin kuzey mahallelerine yakın bir yerde ve 1 850¹⁹ rakımlı kayalık bir tepe üzerin-

Res. 16 Van kalesi ve Toprakkale'nin Van ovasındaki konumunu gösteren plan (Lehmann-Haupt).

de yükselmektedir. Kuzey-güney yönde uzunluğu 400 m, genişliği ise 60-70 m olan Toprakkale kayalığı bir boyunla gerisindeki Zimzim Dağı blokuna bağlanmıştır (Lev. X/1-3; Res. 17)²⁰. Tüm Van ovasına hakim bir pozisyonda bulunan tepe, savunma olanakları yönünden Van Kalesi'ne kıyasla çok üstün niteliklere sahiptir²¹. Van Kalesi gibi ova ortasında yükselen, izole olmuş bir tepe olmadığı

18 Gerek Çavuştepe ve gerekse Toprakkale'deki kazılarımız sırasında sıcak ilgi ve yardımlarını esirgemeyen sayın Vali Ahmet Tosun'a, elindeki tüm olanakları kazımız hizmetine seferber eden sayın Belediye Başkanı Tayyar Dabbağolu'na, 121. Seyyar Jandarma Tugay Komutanlığı Kurmay Başkanlığına ve 21. Bağımsız Jandarma Er Eğitim Tabur Komutanı sayın Binbaşı Erdoğan Aksoy'a gösterdiği yakınlık ve yardım nedeniyle teşekkürü zevkli bir görev sayarım.

19 Lehmann-Haupt, *Armenien I*, harita; buradaki Res. 15.

20 Bu ölçüler Lehmann-Haupt (*Armenien II/2*, 454) tarafından da doğru bir şekilde verilmiştir.

21 Bk. T. Tarhan ve V. Sevin, *Anadolu Araştırmaları* 4-5, 1976/77.

gibi, Van ovasına güney, batı ve kuzey yönlerinden giren anayolları tümüyle kontrolü altında bulunduran bir özelliğe sahiptir (Res. 18). Arkasında daha yüksek Zimzim Dağ kitlesi (2 062 m) ve başka yüksek tepeler bulunduğundan, düşman kuvvetler tarafından sarılması hemen hemen imkânsızdır (Lev. X/1-3; XI/1; Res. 18). Bu bakımdan stratejik durumu Van Kalesi'nden çok üstündür.

Ana kütleleri mermerleşmekte olan eski kireç taşından meydana gelen kayalığın sırtı kuzey-güney doğrultusunda uzanır (Res. 17). Güney, doğu ve batı yönlerinden çok sarp olan kaleye tek yaklaşma noktası kuzeyden, kayalığın Zimzim Dağı ile bir boyun yaptığı kısımdandır (Lev. XI/1).

1976 yılı araştırmalarımıza sahne olan bu tepenin üzerinde ilk iş olarak, yeri kesinlikle bilinen Haldi tapınağını topografik planımıza işlemekle başladık (Lev. XI/2; XII/1-3; Res. 17). Daha sonra, eski kazılar sırasında ortaya çıkarılmış bazı yapı kalıntıları²² üzerindeki çalışmalarla birlikte yeni sondajlara giriştik. Böylece yeni araştırmalarımızı, eski kazılar sırasında ortaya çıkarılan yapıları araştırmak ve yeni mimarî bilgiler toplamak üzere iki bölümde toplayarak çalışmalara başladık.

Bilindiği üzere, Toprakkale kayalığının güney-batı etekleri üzerinde, kayaya oyulmuş büyük bir tesis yer almaktadır. Büyük bir bölümü toprak ve taşla dolu olan bu kaya yapısı 1898 yılında Lehmann - Haupt'un çalışmalarıyla ortaya çıkarılmıştı²³. Kayaya oyulmuş ince, uzun kavisli bir basamaklı yol ve bu yolu aydınlatan üç adet pencere deliği vasıtasıyla altta 20.00 X 10.50 m boyutlarında bir odaya inilmektedir (Lev. XIII/1; Res. 19). 2.00 m genişliğindeki bu merdivenli koridor önce güneye doğru bir kavis yaparak 15.00 - 16.00 m kadar devam eder, sonra batıya doğru hemen, hemen dik bir açı yaparak ve çok hafif bir kavisle 12.00 m kadar devam edip, mekânın girişine uzanır. Merdiven basamaklarının en ve yükseklikleri değişiktir. Yüksekliği kuzey kesimde ortalama 3.20 m, güney kesimde de 4.00 m olan odanın taş işçiliği, merdivenlere kıyasla fazla özenli değildir. Taş işçiliği yönünden, Çavuştepe sarayının

22 Bk. B. Ögün, ZDGM 111, 1961, 277, lev. A; lev. II.

23 Lehmann-Haupt, *Armenien* II/2, 464 vdd., ve aynı sayfadaki res.; C.A. Burney, *AS* 7, 1957, 44, lev. III.

zeminine oyulmuş bulunan üç sarnıçtan en batıdakine yakınlık gösteren odanın kuzey, güney ve batı yüzlerini, yükseklikleri 1.00 m'den 0.40 m'ye, genişlikleri ise 0.50 - 0.60 m'den 1.40 - 1.50 m'ye kadar değişen taş banklar kuşatırlar (Res. 19). Kuzey-doğu köşede, odanın taş zemininden 0.80 m yükseklikte, 7.00 m genişliğinde, fazla düzgün olmayan bir niş yer alır. Odanın batı duvarı önündeki banklara bitişik durumda, güneye doğru 8.00 X 3.50 m boyutlarında, havuza benzer bir çukurluk oyulmuştur (Res. 19). İçinde devamlı bir su birikintisinin bulunduğu bu havuz henüz tam olarak temizlenmemiş olmakla birlikte, Lehmann - Haupt'a göre²⁴ yaklaşık olarak 1.00 m derinliğe sahipti. Çukurluğun kuzey-batı köşesinde, kayaya oyulmuş, üç basamaklı bir merdiven ve doğu tarafında ise 0.50 m genişliğinde ve odanın zemininden 0.50 m alçakta bir bank yer almaktadır. Lehmann - Haupt²⁵ bu havuzun Zimzim Dağı'nın doğu yamacından ve 1 km uzaklıktan çıkan bir kaynakla beslendiğini bildirmektedir, ki bu kaynaktan suyu havuza boşalttığını bildirdiği uzun kanalın izine rastlamak şimdilik mümkün olmamıştır (Res. 16); ayrıca bu uzun kanalın suyunun kaya tesisinin en güneyindeki penceresinden, özel ahşap oluklarla içeri akıtıldığı yolundaki görüşünü doğrulayan en küçük bir ize de rastlamadık. Aynı şekilde C.A. Burney'in²⁶ bu yapının muhtemelen bitirilememiş olduğu şeklindeki görüşünü destekleyen bir delile de rastlanılmamıştır. Gerek Lehmann - Haupt²⁷ ve gerekse ona dayanarak F. Schachermeyr²⁸ bu tesisin bir «*Baderaum*» (banyo odası) olarak kullanılmış olduğunu kabul etmişlerdir. Ancak, Urartu uygarlığında bu denli gelişmiş bir banyo düzeninin varlığı bile söz konusu olamazken, sıcak yaz günlerinde ısısı ortalama +5 derecenin üzerine çıkmayan bu soğuk odanın banyo olarak kullanılmış olması mümkün değildir. Buna karşılık, kayalara oyulmuş böyle odaların birer sarnıç ve aynı zamanda soğuk hava deposu olarak kullanıldıkları Çavuştepe kazıları saye-

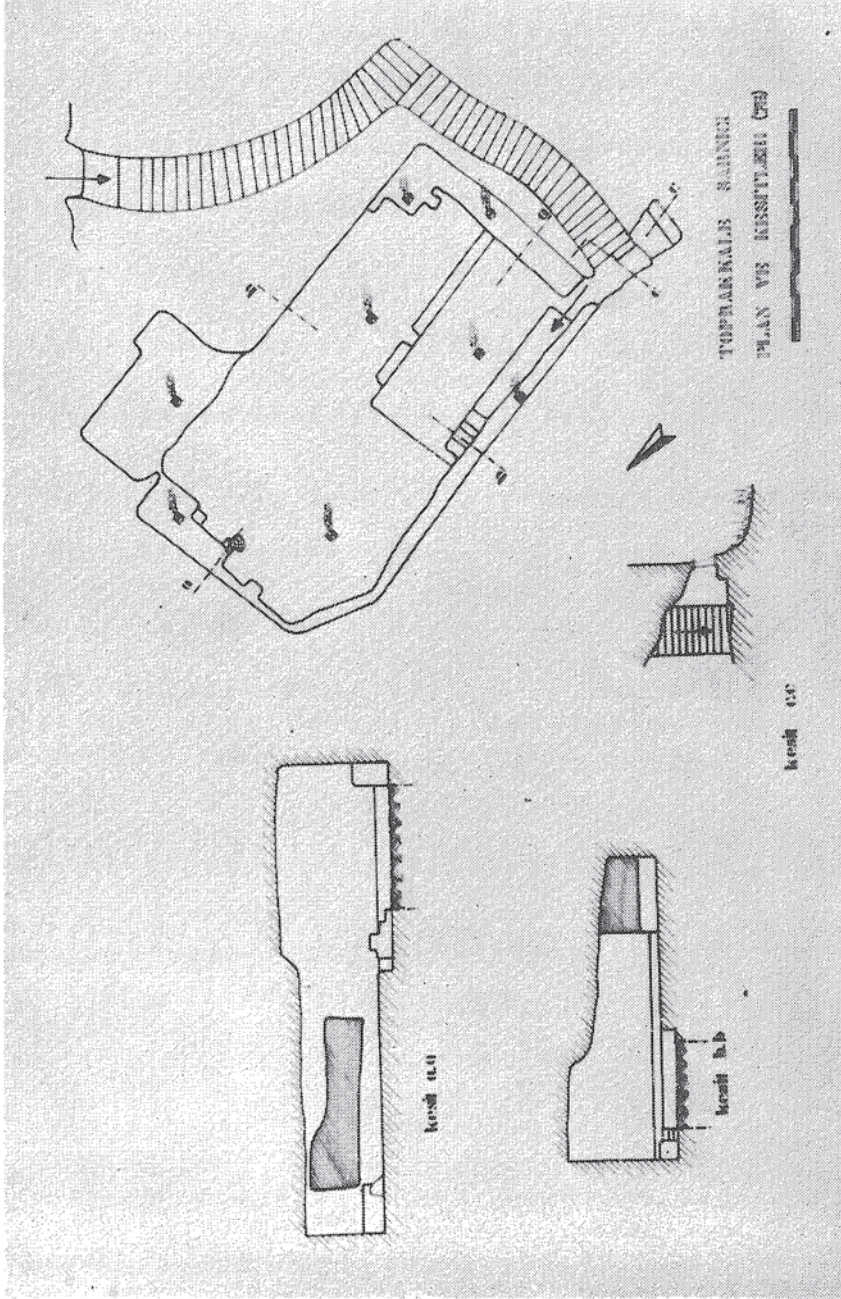
24 *Armenien* 11/2, 465.

25 Göst. yer.; ayrıca bk. C.A. Burney, *AS* 22, 1972, 183; C.A. Burney ve D.M. Lang, *The Peoples of the Hills* (London 1971), 163.; H. von Gall, *Arch Anz* 1967, 517, no. 51 ve 520'de yanlışlıkla *Menuas-Saal* olarak adlandırılmıştır.

26 C.A. Burney ve D.M. Lang, *aynı eser*, 163.

27 Göst. yer.

28 Tuschpa, M. Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte* 13, 1929, 493.

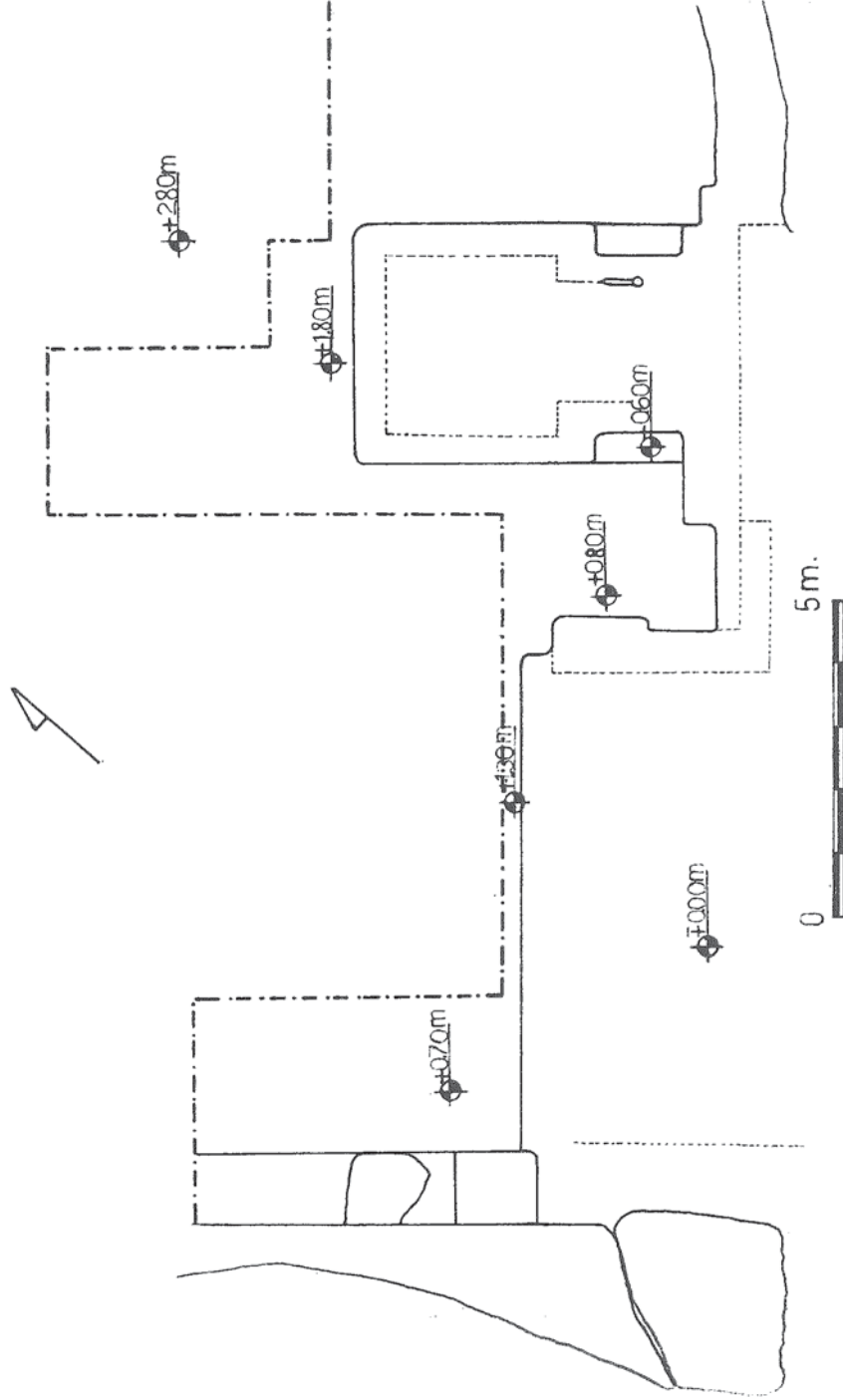

Res. 19 Toprakale sarcımsın plan ve kesitleri.

sinde anlaşılmıştır. Ancak, Çavuştepe sarnıçlarının, saray yapısının çatısından oluklar yardımıyla akıtılan yağmur ve kar sularıyla doldurulmuş bulunduğu saptanmış olmakla birlikte, Toprakkale için aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Çünkü, tesisin küçük üç penceresi ve kapısı (Lev. XIII/1) dışında dışarıya hiç bir açıklığı yoktur. Biz buna benzer bir yapının varlığını Van Kalesi'nin güney etekleri üzerinde ve halk arasında *bin merdivenler* adı verilen merdivenlerin bitim yerinde saptamış bulunuyoruz (Lev. XIII/2). Selçuklu ve Osmanlı çağlarında da tadilat görerek kullanıldığı anlaşılan bu Urartu tesisi, kayalığın içinden kaynak olan doğal bir su kaynağına havuz görevi yapmak için oyulmuştur. Bugün bile su ile dolu bulunan bu havuz, kalenin tüm su gereksinimini, yağışa bağlı kalınmadan, dört mevsim karşılayacak kapasitededir. Aynı durum Toprakkale'deki yapı için de söz konusu olabilir. Yukarıda, havuz kısmının devamlı bir su birikintisiyle kaplı olduğunu söylemiştik. Bu su birikintisi belki de zamanla tıkanmış olan su kaynağının sızıntılarına aittir. Gelecek yıl yapılacak kazılarla bu sorunu aydınlatmağa çalışacağız.

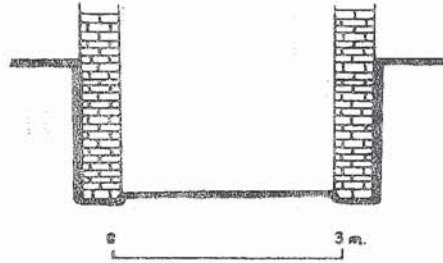
Bu yılki Toprakkale araştırmalarımızın ikinci bölümünü, yukarıda belirttiğimiz gibi, eski kazılar sırasında araştırılmamış kesimlerin saptanması ve bazı deneme sondajlarıyla kale hakkında yeni bilgilerin elde edilmesi teşkil ediyordu. Bu amaçla, Haldi tapınağının kuzey-doğu köşesinden yaklaşık olarak 13 m kuzey-doğuda ve Toprakkale kayalığının 90.19 m'lik en yüksek kesiminde bazı sondajlar yapmayı uygun bulduk (Lev. XI/2; Res. 17). Burada büyük bir kaya mimarlığının izlerini kazıya başlamadan önce de görmek mümkündü.

Kazılar sonucunda bu alanın güneyinde 7.30 m uzunluğunda ve yaklaşık olarak 5.00 m kadar genişliğinde bir platform ortaya çıkarıldı (Lev. XIV/1-2; Res. 20). Bu platformun kuzeyinde ise 3.70 X 3.70 m boyutlarında ve tümüyle kayalara oyulmuş, duvarlarının yüksekliği yer yer 1.80 m'ye varan küçük bir mekânın varlığı saptandı (Lev. XV/1-2; Res. 20, 22). Mekânın güney-doğuya bakan kapısı, önündeki geniş platforma açılmaktadır. Kaya zemin üzerine açılmış bulunan kapı mili söve yatağına ait oyuktan, mekânın tek kanatlı bir kapıya sahip olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bu küçük odanın taş işçiliği kaba olmakla birlikte, kabaca işçilikteki taş duvarların ön kısmını, zemine açılmış 0.50 m genişliğinde hafif bir

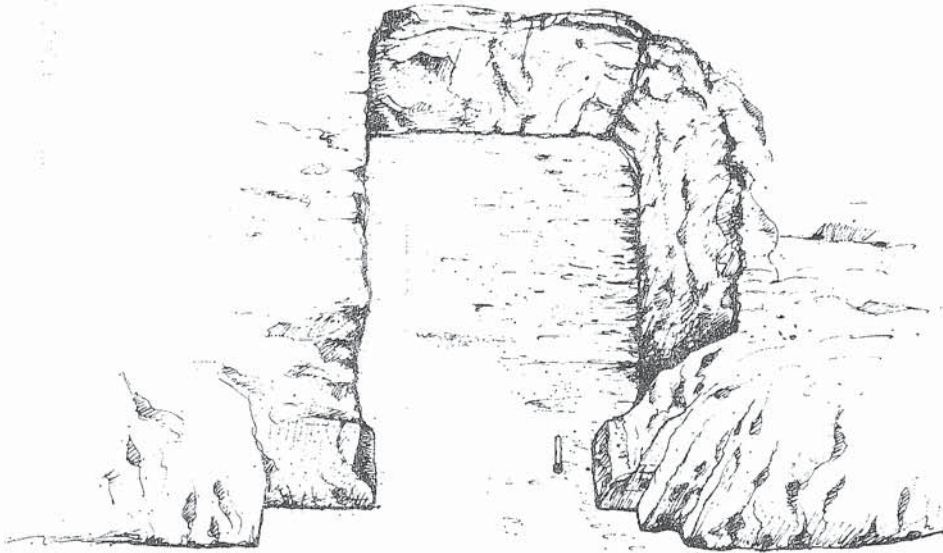
Res. 20 Toprakale'de kaya mimarisinin planı.

çukurluk kuşatmaktadır. Aynı şekilde, ante çıkıntıları arasında yer alan söve mili yatağı da taş duvardan 0.45 m uzakta yerleştirilmiştir. Bunlardan anlaşılacağı üzere, kayaya oyulmuş duvarların önüne 0.50 m kalınlığında ve büyük bir ihtimalle kerpiçten meydana getirilmiş ikinci bir duvar yerleştirilmiştir (Res. 21). Urartu uygarlığında böyle bir uygulamaya ilk kez Toprakkale'de rastlanmış oluyoruz. Böylelikle Urartular'ın kayanın insan yaşamını

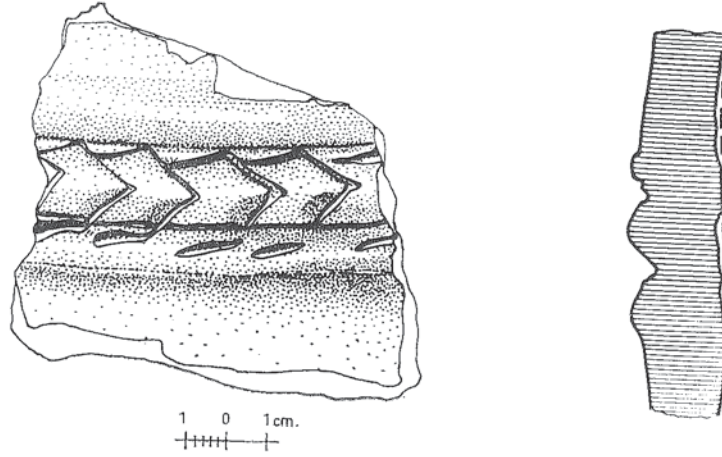
Res. 21 Kaya odasının kuzey-güney kesiti.

olumsuz yöndeki etkilerini izole edebilmede ne denli hünere sahip oldukları açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

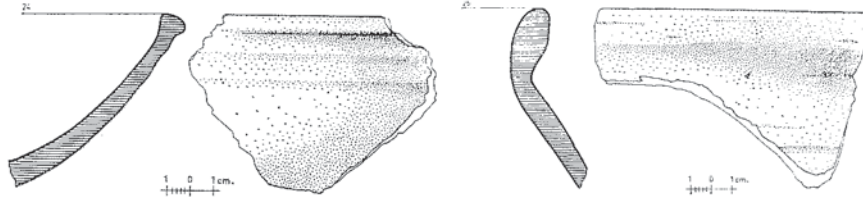

Res. 22 Kaya odasının genel görünüşü.

Toprakkale 1976 dönemi kazılarında ele geçen küçük buluntuların sayısı pek azdır. Kayaya oyulmuş küçük odanın kuzeyindeki sitadelin kuzey surlarında yapılan çalışmalar sırasında, yangın tabakası içinde ele geçirilen iki tunç şerit üzerine herhangi bir bezek işlenmemiştir (Lev. XVI/1-2). Düşündüğümüzün aksine keramik malzeme de çok az sayıda ele geçirilmiştir. Parçalar halindeki keramiklerin hemen tümü bu küçük oda ve yakın çevresindeki sondajlarda ortaya çıkarılmıştır. Bunlar arasında parlak kırmızı astarlı tipik Urartu keramikleri sayıca çoğunluktadır (Lev. XVI/3). Ben-

Res. 23 Toprakkale'den pithos parçası.

Res. 24 Toprakkale'den keramik.

Res. 25 Toprakkale'den keramik.

zerlerine eski Toprakkale kazıları sırasında rastlanılmış olan²⁹ bir pithos parçasının üzerindeki motif ilgi çekicidir (Res. 23; Lev. XVII/1). Diğer iki parçanın paralellere ise pek çok Urartu merkezinde rastlanılmıştır (Res. 24-25; Lev. XVII/2-3).

29 Lehmann-Haupt, *Armenien* II/2, 472.

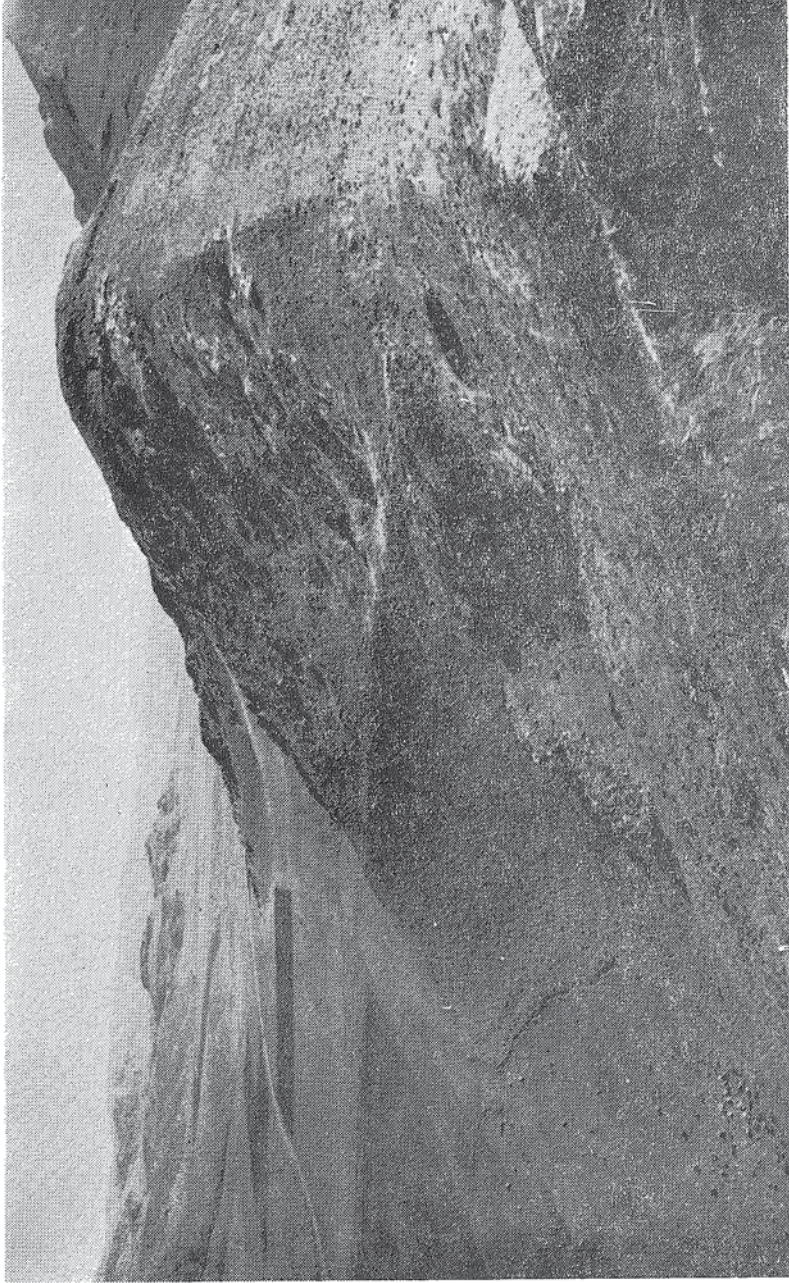
1. Çavuştepe aşağı ve yukarı kale, kuzeyden.

2. Çavuştepe aşağı ve yukarı kale, kuzeyden.

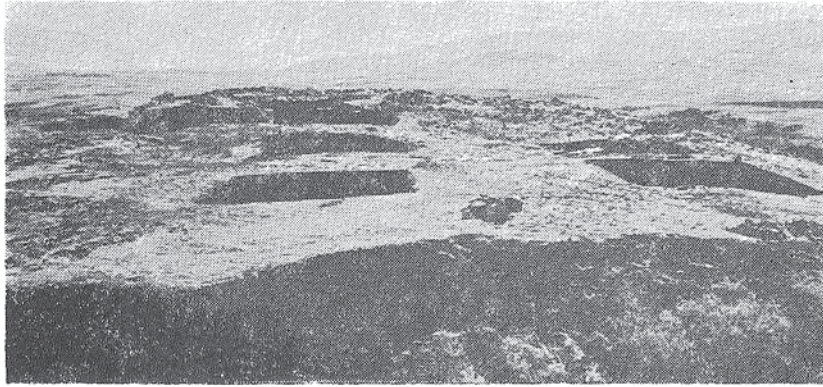
3. Yukarı kale, batıdan.

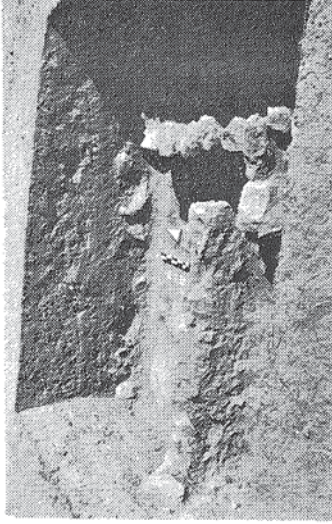
Yukarı kalerin kazılar başlamadan önceki görünüşü, batıdan.

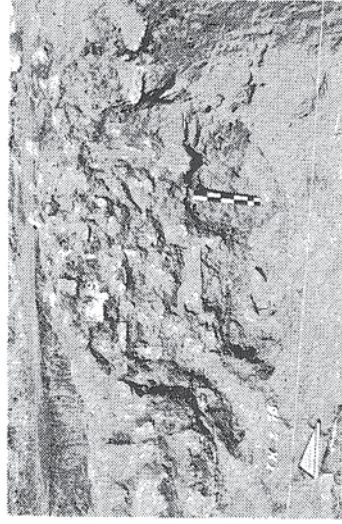
1. Doğu kapısından yukarı kaleye çıkan tahkimli yol.

2. Yukarı kalenin genel görünüşü, doğudan.

2. Ortaçağ yapılarına ait kalıntılar.

4. Ortaçağ yapılarının duvar işçiliği.

1. Ortaçağ yapılarına ait kalıntılar.

3. Ortaçağ yapılarına ait kalıntılar.

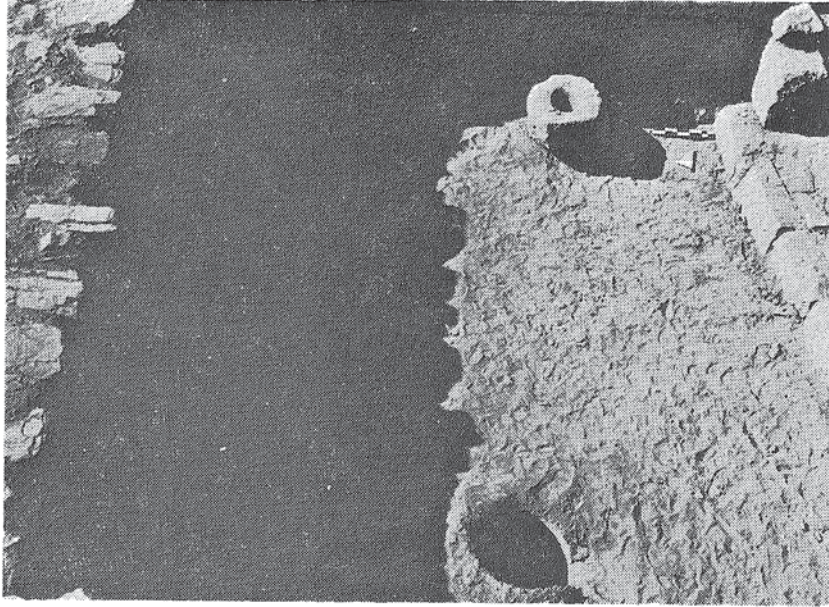
Yukarı Kale açmalarından ortaçağ yapılarına ait mimarlık kalıntıları.

1. Urartu *cella*'sının ortaçağda geçirdiği tadilat.

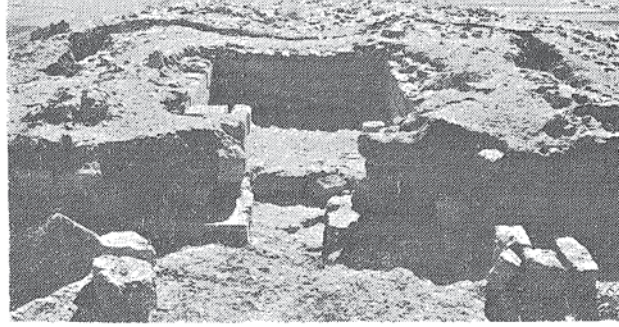
2. *Cella* kapısının tadilatından detay.

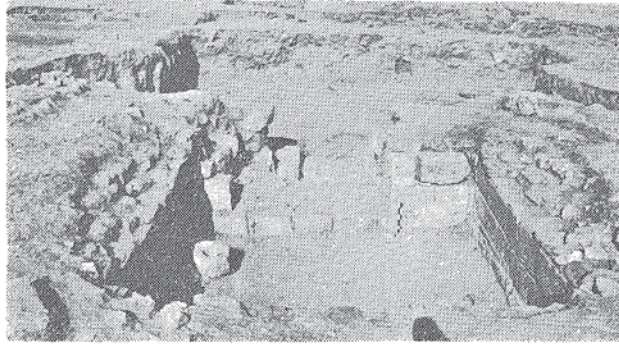
3. Urartu tapınak *cella*'sının iç kısmının Ortaçağ'daki durumu.

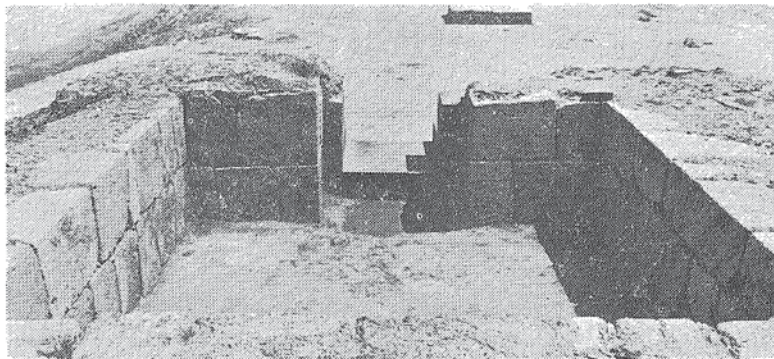
Yukarı Kaleden Ortaçağ'a ait sırlı keramik parçaları.

1. Yukarı kale tapınak *cella*'sı, doğudan.

2. Yukarı kale tapınak *cella*'sı, batıdan.

3. Aşağı kale *İrmuşi*(ni) tapınağı *cella*'sı, batıdan.

1. Yukarı kale tapınak *cella*'sının taş duvar işçiliği.

2. *Cella* taş duvar işçiliğinden detay.

3. Aşağı kale tapınak *cella*'sı iç kısmının görünüşü.

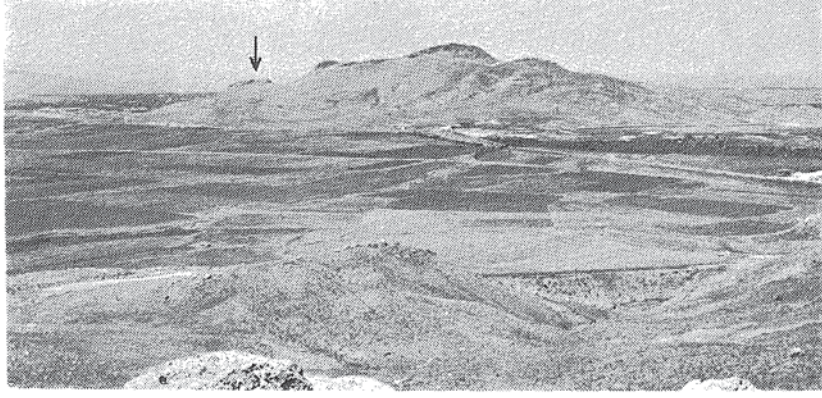
1. Yukarı kale tapınak *cella*'sı kapı geçidi.

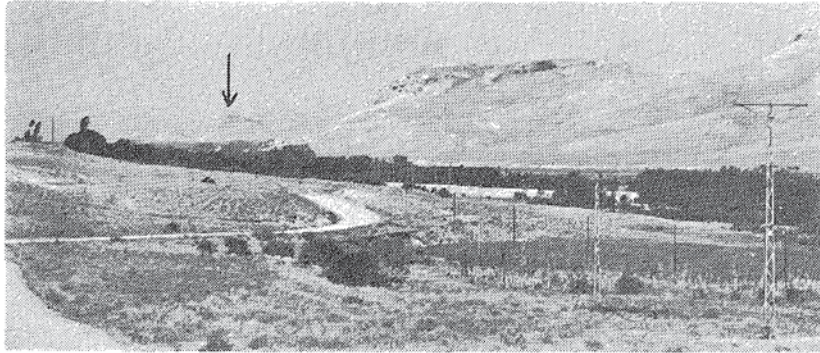
2. *Cella*'nın güney duvarı.

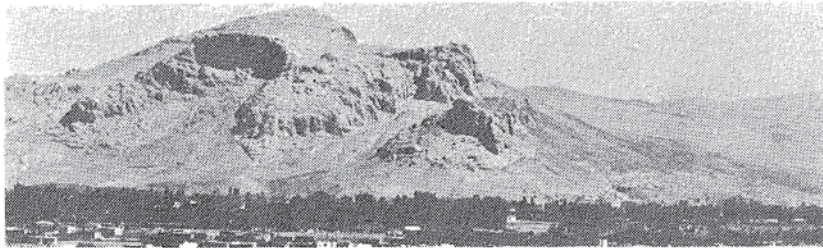
3. Aşağı kale tapınak *cella*'sı kuzey duvarı.

1. Zimzim dağı ve Toprakkale'nin genel grni.

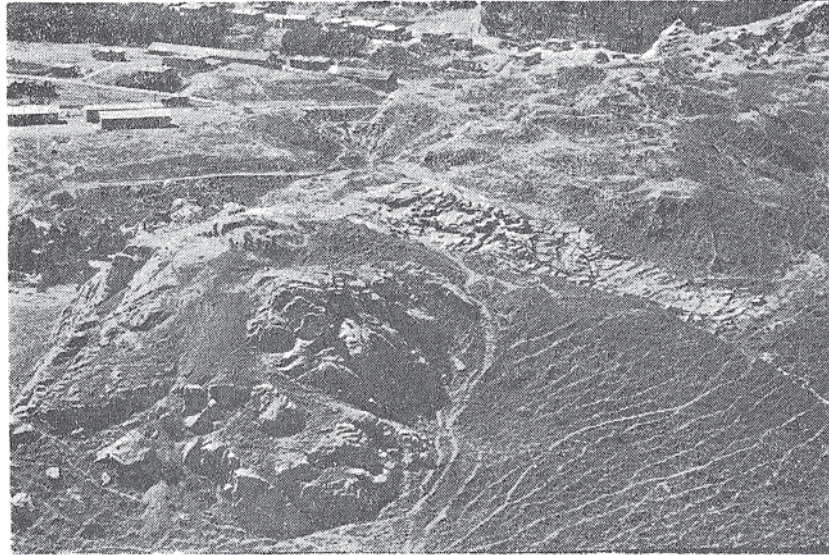
2. nde Toprakkale ve arkada Van kalesinin grni, doğuda.

3. nde Toprakkale ve arkada Zimzim dağı, gneyden.

1. Zimzim dağından Toprakkale ve Van ovası.

2. Zimzim dağından Haldi tapınağının görüşünü.

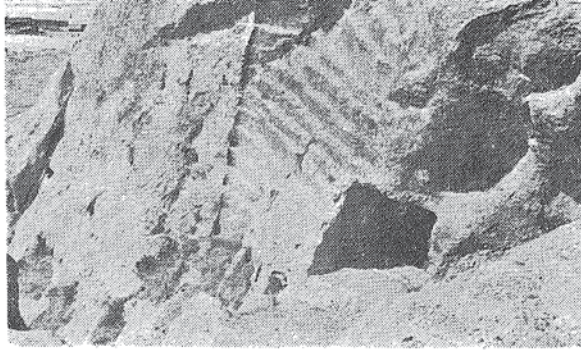
1. Toprakkale Haldi tapınağı kalıntıları.

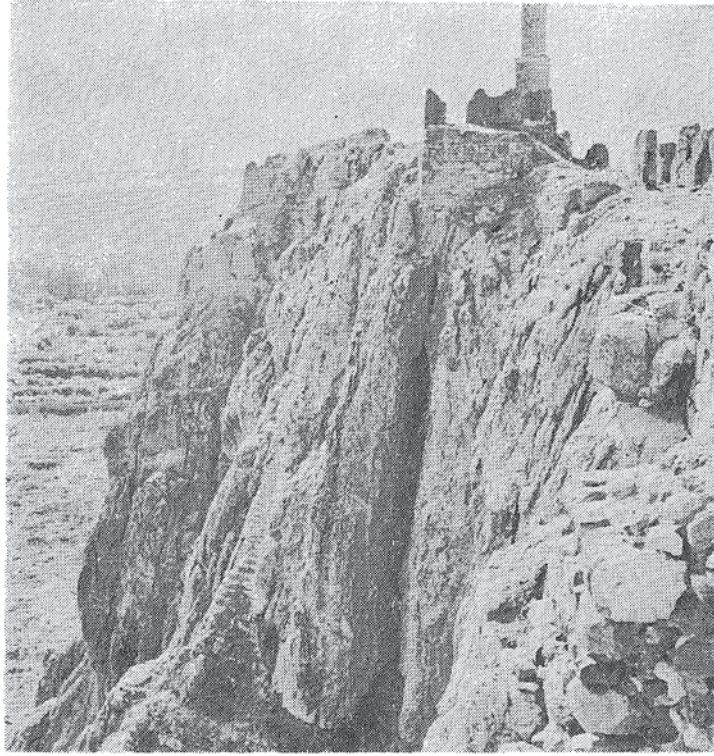
2. Toprakkale Haldi tapınağı kalıntıları.

3. Toprakkale Haldi tapınağı taş duvar işçiliğinden detay.

1. Toprakkale sarnıcının girişi.

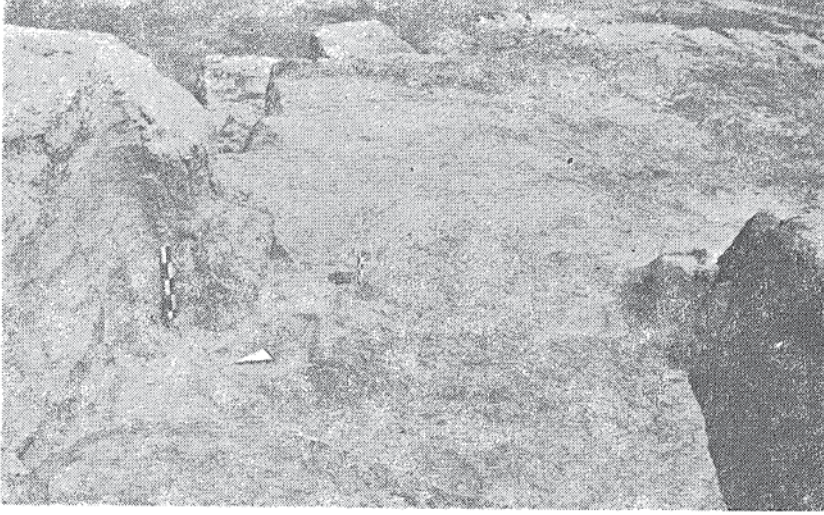
2. Van kalesinin güneyindeki «Bin merdivenlerin görünüşü.

1. Kayaya oyulmuş platformdan bir görünüş.

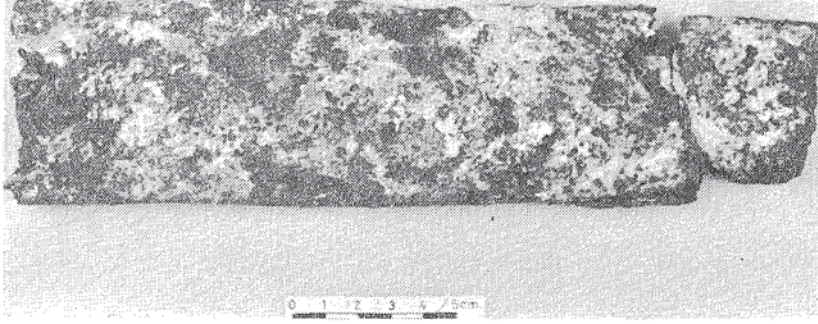
2. Kayaya oyulmuş platform ve temel yuvaları.

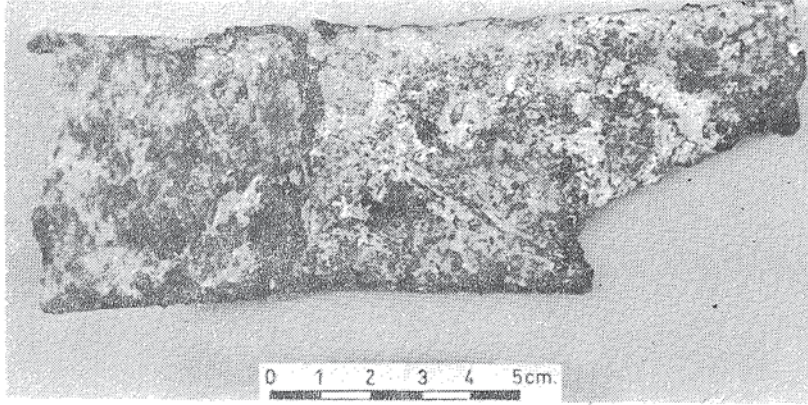
1. Kayaya oyulmuş küçük mekanın ve platformun görünüşü, baidan.

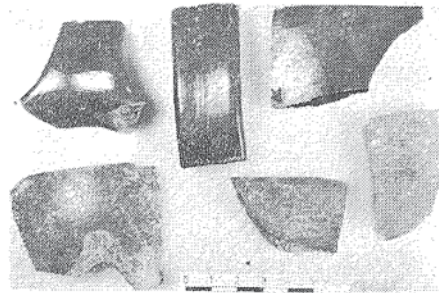
2. Kayaya oyulmuş mekanın görünüşü, doğudan.

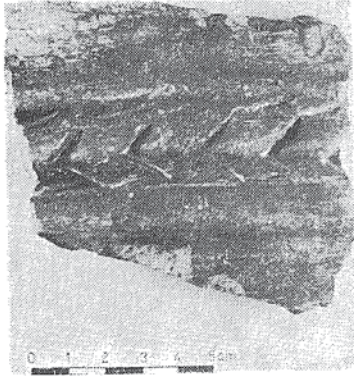
1. Toprakkale'den tuğ levha.

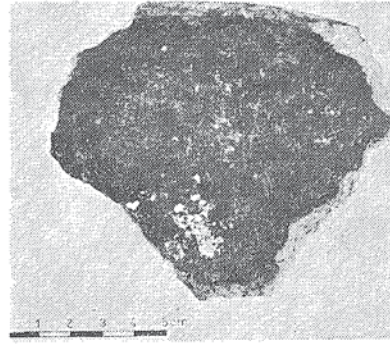
2. Toprakkale'den tuğ levha.

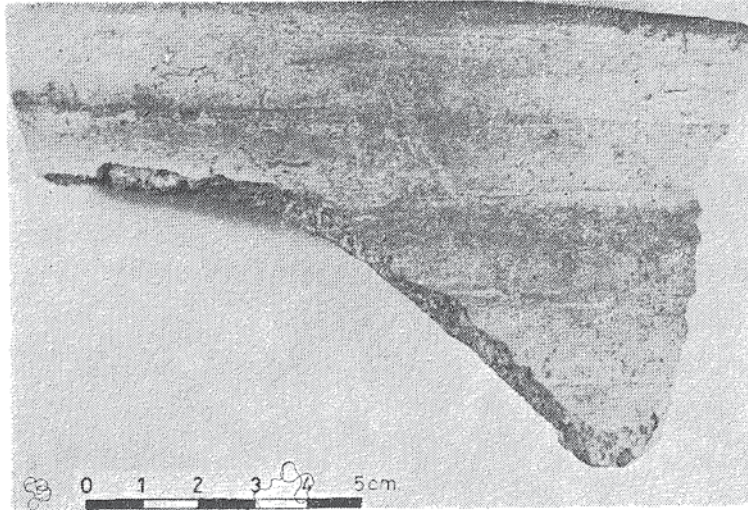
3. Toprakkale'den parlak kırmızı astarlı kap parçaları.

1. Üzeri motifli pithos parçası.

2. Kase parçası.

3. Çömlek parçası.